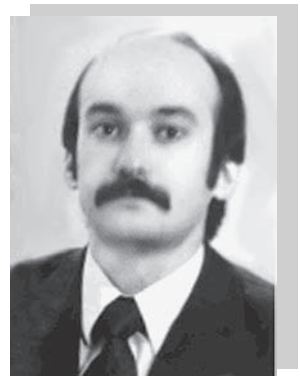

Формування державницької свідомості української інтелігенції доби відродження

О.А. Матюкіна,
кандидат філософських наук,
доцент
(Академія адвокатури України)

Я.Я. Денісов,
кандидат історичних наук,
доцент
(Національний університет
"Львівська політехніка")

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена актуальній проблемі – процесу формування в середі української інтелігенції державного самосознання, створення її концепції української державності. Автори розглядають початковий період цього процесу – епоху Відродження, коли відбувалося і формування самої інтелігенції. Її громадянське самосознання і концепції державності формувалися на основі древнеруського культурного насліддя, ідей «громадянського гуманізму» італійського Ренесансу, громадсько-політичних ідей античних мислителів і християнської віровчення. Перспективи історичного розвитку українського народу осмислюються в контексті необхідності відновлення втраченої державності.

SUMMARY

The article deals with the essential problem of the process of building state self-consciousness in the midst of Ukrainian intellectuals and of creating the Ukrainian statehood concept by them. The authors investigate the early period of this process which is the Renaissance epoch when forming of intellectuals' environment itself took place. Their citizen self-consciousness and statehood concepts were formed on the basis of the ancient Russ cultural heritage, of the Italian Renaissance "citizen humanism", of antique philosophers' and Christian religion's social-political ideas. Perspectives of the Ukrainian nation's historical development are therefore considered in the context of the need of rebuilding the lost statehood.

Величезне значення для політичного, національного розвитку України, розгортання національно-визвольного руху мало формування в добу Ренесансу української інтелігенції, яка стала

Ключові слова: *інтелігенція, Ренесанс, еліта, державницька свідомість, патріотизм.*

духовним проводирем нації. Власне національне пробудження, формування державницької ідеології було характерною рисою українського Ренесансу (XVI – перша половина XVII ст.).

Стаття являє собою спробу реалізації такої цілі, як аналіз ролі, джерел, шляхів процесу формування державницької свідомості інтелігенції України “доби першого українського національно-культурного Відродження”, за висловом М. Грушевського.

В українській історіографії багато зроблено для висвітлення різних аспектів української історії цього періоду, особливо історії козацтва, його світогляду. Це, перш за все, фундаментальні дослідження М. Грушевського: “Історія України-Руси”, “История украинского козачества до его соединения с московским государством”; В. Голобуцького “Запорожское козачество”; праці Я. Дашкевича, М. Котляр, В. Смоля, В. Степанкова, В. Щербака та ін.

В останні роки опубліковано ряд праць, присвячених першому етапу виникнення і кристалізації державницької свідомості провідних верств нації, особливо української інтелігенції. Необхідно відмітити антологію у дев’яти томах “Тисяча років української суспільно-політичної думки”, в якій зібрано величезну кількість матеріалів. У вступних статтях до кожного тому цього видання, написаних провідними українськими вченими, аналізуються особливості суспільно-політичної думки окресленого періоду. Також значну увагу приділено цій проблемі у другому томі “Історії української культури” під редакцією Я. Ісаєвича. Список праць можна продовжувати і продовжувати, що свідчить про значну увагу до проблеми формування державницької свідомості. Її дослідження для новітньої української історіографії є актуальним і своєчасним, має велике наукове та практично-політичне значення. Ґрунтовний аналіз процесу формування державницької

самосвідомості провідних верств українського народу — козацтва та інтелігенції доби Відродження — є перспективним з позицій вироблення ідеології сучасної України початку ХХІ ст., кристалізації державницької самосвідомості її громадян, особливо духовної еліти.

У добу Відродження відбулося якісне зростання самосвідомості козацької старшини, всього українського народу, зросло почуття людської гідності, честі, лицарства. Не тільки у представників козацької старшини, а й у козаків рельєфно проявлялася горда самовивищенність до верхів лицарства. Це якісне зростання мало певне підґрунтя та свою передісторію.

Навчаючись в провідних університетах Європи — центрах ренесансної культури, філософії, — зокрема таких, як університети Болоньї, Падуї, Парижа, Гейдельберга, Кракова та ін., молодь сприймала передові гуманістичні ідеї. “Культура доби Відродження, — писав видатний історик Якоб Буркхардт, — веде за собою не тільки ряд зовнішніх відкриттів, її найголовніша заслуга в тому, що вона вперше розкриває весь внутрішній світ людини і закликає його до нового життя” [2, 25]. І найголовнішою умовою, цінністю нового життя, з точки зору гуманізму, є свобода. “Свобода серед вас – над неї немає нічого більш солодкого чи бажаного, і ніколи не пізнаєш її краще, ніж тоді, коли втратиш... Хто би став коливатись: чи вмерти вільним, чи жити в неволі? — писав Франческо Петрарка в листі до римського трибуна Кола ді Рієнцо [11, 101]. Свобода особи, свобода народу – ось одна з провідних ідей Ренесансу. Після довгих століть Середньовіччя знов відродилось сфор-

моване в античності переконання, що єдино гідною формою правління є демократія і що вищим сувереном є не володар, а народ. Недарма одним з провідних напрямів Ренесансу був “громадянський гуманізм”. “Весь комплекс філософії “морального гуманізму”, що включав і соціально-політичні ідеї, був чітко орієнтованим на виховання патріотизму і суспільної активності людей... Любов до Вітчизни піднімалась до рангу найвищої чесноти” [1, 22].

Опору своїм демократичним переконанням, аргументи на захист своєї позиції гуманісти знаходили перш за все в творах античних авторів, зокрема Аристотеля і Цицерона. І взагалі антична спадщина сприймалась і трактувалась гуманістами з позицій не тільки особистісного, але й громадянського гуманізму. Твори античних авторів в період Ренесансу, в ренесансній системі освіти, ставали могутнім засобом формування демократичної, патріотичної свідомості молоді.

Світогляд українських гуманістів, які навчались в європейських університетах, формувався під величезним впливом культури античної, яка сприймалась як недосяжний зразок. Латиномовні поети Іван Домбровський, Симон Пекалід, Себастьян Кльонович не тільки писали свої твори латиною, але й з античних позицій осмислювали світ, ставили на чільне місце людину як творчого індивіда, що самовиражається в активній діяльності на благо себе та суспільства, оспівували гармонію земного та небесного світів. Антична філософія, відроджена і переосмислена ренесансними гуманістами, найбільше впливала на формування світогляду елітарної течії українського Ренесансу. Вплив античної культури та філософії, який йшов через європейські універ-

ситети в XVI-XVII ст., охоплював представників як римо-католицької шляхти, міщан, так і православного шляхетства, заможного міщанства. Випускниками європейських університетів були: Станіслав Роксолан-Оріховський, Павло Русин, славетний Юрій Дрогобич, митрополит Петро Могила, Іов Борецький, Сільвестр Косів, Інокентій Газель, ряд сподвижників Богдана Хмельницького. Корсунський полковник Станіслав Морозенко, герой народної пісні “Ой Морозе, Морозенку”, навчався в Падуанському та Краківському університетах [8, 89].

Ряд представників православної шляхти, духовенства, міщанства завоювали античну спадщину через навчання в братських школах, яке відкривало їм скарби давньоруської та візантійської культур. Вся візантійська патристика розвивалась на основі неоплатонізму, який був узагальненням античної філософії. До того ж, в творах візантійських та болгарських мислителів, поширених в Україні ще з часів Київської Русі, наводились цитати з творів Платона, Аристотеля та інших античних мислителів, істориків, драматургів. У XVI-XVII ст. в монастирях звичайними письменними людьми читались, переписувались збірники “Шестоднев”, “Діоптра”, “Пчола”, “Аристотелеві врата” та ін. [див. 6, 597]. Так що без перебільшення можна сказати, що знайомство з античною філософією, історією міцно увійшло в українську культурну традицію. До того ж, частина молоді в пошуках знань йшла не в університети Західної Європи, а в монастирі Греції, зокрема Афон, як це зробив Іван Вишенський.

Фактично, світогляд української інтелігенції формувався під сильним

впливом античної культури. Саме в той час, коли закладались основи світогляду, молодь у навчальних закладах отримувала класичну освіту. Її духовною поживою були твори античних письменників та мислителів, які значно впливали на осмислення ними світу і суспільних проблем протягом усього життя.

Великого значення засвоєнню античної спадщини приділяли братські школи. Братства зосередили ідейну, освічену частину українського міщанства і стали вогнищами нового суспільного життя. Гетьман Конашевич-Сагайдачний разом з “усім військом Запорозьким” записався до Київського братства — майбутнього осередку Києво-Могилянської колеґії, створеної 1672 р. В братських школах обов’язковим було вивчення латинської, грецької, церковнослов’янської мов. Мета – відкрити учням доступ до античної та візантійської мудрості. У бібліотеці Львівського Святоуспенського братства були в наявності твори Аристотеля, Платона, Гесіода, Демосфена, Плутарха, Еврипіда, Сенеки та інших античних письменників та філософів [9, 96]. Першим підручником, який видала друкарня Львівського Ставропіґійського братства, був “Адельфотес”. “Грамматика доброглаголивого еллинословенського язика” була призначена власне для збагачення учнів книжковою мудрістю, відкриття ними шляху до еллінської скарбниці. Засвоюючи символічний, тематичний та категоріальний апарат культури античності, яким досить часто й досі користується культура та наука Європи, молодь отримувала доступ до вершин культури європейської. І в той же час, сприйняття еллінської культури через культуру візантійську надавало неповторності

та свіжості відчуттям сутності, духу еллінської культури українськими митцями і мислителями, зумовило глибинний гуманізм культури, її зверненість до людини як частини світу і, разом з тим, його вінця, але за умови єдності з природою, а не підкорення їй. Технократизм не властивий українській культурі, українській ментальності. Саме своєрідний і неповторний синтез, сплав давньої язичеської культури з культурою античності став тим підґрунтям, на якому розвинулись українська культура, філософія з їх гуманістичністю, цілісністю, зверненістю перш за все до серця людини, її високого розуму, а не до буденної розсудливості, загощеною увагою до етичних питань, осмисленням світу через естетичне його сприйняття, демократичністю та волелюбністю.

Для українського Ренесансу є характерним опора не лише на античну, але й власну давньоруську культуру. Це було засобом національної самоідентифікації, зверненням, зокрема через давньослов’янські книги, до своїх коренів, засобом усвідомлення своїх національних інтересів та шляхів їх реалізації. Книги — повчання, літописи — говорили про славу і могутність Київської Русі, запалювали в серцях її нащадків любов до волі, прагнення до відновлення власної держави. Ці книги сприймалися як засіб формування патріота своєї землі. Недарма особлива увага звертається на відповідний вибір книг для навчання, які б виховували у молоді необхідні духовні цінності. Тут, в середовищі української інтелігенції, зустрічаємо продовження, оновлення традиції старослов’янської книжності, збагачення ренесансними впливами. Традиції давньоруської книжності орієнтува-

лись на особу як члена громади, віддану інтересам держави. Як було вже вище сказано, в ренесансній культурі високо цінувались ідеали “громадянського гуманізму” — служіння суспільству, політичної свободи, патріотизму. Шлях до самореалізації особи вбачався в діяльності на благо громади. Така риса виразно простежується у львівських гуманістів: як правило, вони брали активну участь у житті братства, міста, обіймали визначні урядові посади.

У середовищі молоді української інтелігенції гармонійно поєднались давньоруські традиції патріотизму, демократизму, волелюбності з республіканськими ідеалами античності та ідеями ренесансного “громадянського гуманізму”. Власне ці джерела сформували державницьку свідомість української інтелігенції. В поемі “Роксоланія” Себастьян Кльонович згадує славу історію Русі, її звичаї, традиції, що є в його викладі способом підкреслення самодостатності краю, його значення. В творах Герасима Смотрицького, В.Тяпінського, Мелетія Смотрицького та інших згадки про часи Київської Русі, її могутності є основою національної самосвідомості. В славнозвісному творі Касіяна Саковича “Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного” козаки оспівуються як спадкоємці традицій Київської Русі:

Запорозькеє військо ту вольність
здобуло,
Бо служило вітчизні старанно
і чуло.
І у хроніках давніх про це
написали,
Як вони противенців вітчизни
збивали

Морем, долом, і пішо, і кінно
бувало,

Хоча ворог при зброї находив
навалом.

Плем’я те із насіння іде Іафета,
Що батьківського з Симом ховає
секрета.

За Олега Роського монархи гуляли
І по морю човнами, Царград
штурмували,

Їхні предки із роським монархом
хрестились –

З Володимиром, – стійко у вірі
лишились

І ту віру несхитно тримають, ста-
течно,

Бо за неї вмирати готові, конечно
[14, 232].

Здобутки українського козацтва, українського народу нероздільно пов’язані з постаттю гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Йому належить заслуга об’єднання двох національних центрів – братств і Запорізького Війська. Як підкреслював М.Грушевський, високо цінувався політичний талант Петра Сагайдачного, який разом з Іовом Борецьким стали речниками союзу духовенства і козацтва. Союз козацтва з інтелігенцією зміцнив ці дві найактивніші сили українського громадянства. До програми козацтва увійшли загальнонаціональні справи: оборона церкви й культура. Нововисвячені православні ієрархи України в маніфесті 1621р. зустріли Запорізьке Військо словами найвищого визнання, називаючи козаків наступниками давнього князівського лицарства. Це пов’язання Запорізького Війська з традиціями київської князівської доби надзвичайно піднесло значення Запоріжжя і дало йому вже за часів Са-

гайдачного (1614-1622) провідне місце в Українському національному житті. М.Грушевський писав: “В сучаснім громадянстві славили Сагайдачного як дуже розважного політика, що вмів поставити козащину на службу загальнонародним справам і зробив з козацького війська опору національного життя”. Славний образ великого сина України – гетьмана Конашевича-Сагайдачного, й на сьогодні є зразком для військовослужбовців Збройних Сил України.

Звертання до традицій Київської Русі сприяло самоусвідомленню українцями себе як окремого соціумного тіла, окремого народу, відтак змагання йшли, щоб вивищити Україну до політичного рівня чи Корони Польської, чи князівства Литовського [15, 16]. Усвідомлення себе як народу, який мав державність, але втратив її, закономірно схилило до думки про необхідність її відновлення. Звертання до Київської Русі формувало не просто державницьку ідеологію, а й демократичну. Вона давала зразки не монархічного устрою, а великих прав городян (віче), бояр, дружинників за обмеженої князівської влади. В Київській Русі князі не були повновладними володарями, а скоріше гарантами дотримання законів, зафіксованих в “Руській правді”, виконання рішень віча і боярської ради. Найважливішою складовою спадщини Київської Русі, основою національної самототожності України була православна віра. В “Треносі” Мелетій Смотрицький взагалі ототожнює Східну Церкву і Русь: “... а колись була дивом дивним і людям, і ангелам. Оздобленою була перед усіма, принадною і милою, гарною, як вранішня зоря удосвіта, красною, як місяць...” [14, 295]. Василь Загорівський у “Духовному заповіті” 1577 р.

дбає про те, щоб його діти “письма свого руського і мовлення руськими словами та звичаїв цнотливих і покірних руських не забували, а найбільше — віри своєї”. Визначення надзвичайно промовисте, бо українця автор бачить у тій людині, що освічується і розмовляє українською мовою, живе в системі національних звичаїв і дотримується східної, тобто православної, конфесії [15, 10]. Звертання до спадщини Київської Русі сприяло не тільки формуванню державницької свідомості, а й параметрів етнічного самоусвідомлення.

Звертання до античної спадщини збагачувало українство етико-політичними ідеями мислителів Стародавньої Греції та Риму. Власне в античності відшукували ідеал людини-громадянина, героя, відданого своїй Вітчизні, розроблену систему взаємовідносин людини і суспільства, сам принцип загального блага. В своєму “Вірші” Касіян Сакович порівнює Петра Конашевича-Сагайдачного зі славетним спартанцем Леонідом, героєм Фермопіл, або з афінським царем Кодром, який врятував рідне місто від ворогів. Античні діячі, які прославились своєю жертвовною відданістю інтересам Вітчизни, висувались гуманістами як найвищі зразки для українців. Недарма козацька старшина виводила свою генеалогію від Ахілла, Гектора, Юлія Цезаря, інших античних героїв. Цим вона демонструвала духовний зв’язок з античними ідеалами державності, патріотизму, мужності. Античність сприймалась не як віддалене минуле, а як надихаючий зв’язок для наслідування в державницьких прагненнях. Недарма в бібліотеках братств постійно зустрічаємо твори Цицерона, знайомство з ними простежується в

творах полемістів, зокрема “Апокрисісі” Христофора Філарета. “Основні положення цієї (Цицерона, — прим. авт.) доктрини — поєднання морально-прекрасного з корисним, зв’язок добродетелі і знання з соціальною практикою — були близькі представникам громадянського гуманізму. Особливо привабливим було вчення Цицерона про державу як вищу форму загальнолюдської справедливості, а також його моральний ідеал громадянина, який підкорює свої приватні інтереси турботам про загальне благо” [1, 25]. Великий вплив освіти, власне освіти гуманістичної, побудованої на вивченні античної спадщини, на вдосконалення державного правління, вказує Симон Пекалід у творі “Про Острозьку війну”:

Феб увінчає чоло молодих колись
лавром зеленим,
Він їм покаже зірки, що сяють у небі
просторім,
Дасть теж кіфару, навчить лікувати
і знати майбутнє,
Будуть тоді керувати злочинним
безглуздям чесноти,
І завдяки божеству процвітатимуть
влада і право,
Й слава воєнна князів аж до ясного
неба долине,
Збільшити прагнуть вони
батьківщини кордони і завжди,
Тільки покличе вона, подають
допомогу їй радо [14, 46].

Античний ідеал держави не як цінності сам по собі, а як умови розвитку і вдосконалення людини простежується в поглядах Івана Вишенського. Він був добре обізнаний з творами візантійських богословів, високо цінував твори Діонісія Ареопагіта, послідовника неоплатонізму, раннь-

охристиянську філософію, що сформувалась у руслі філософії античної. У трактуванні матерії як похідної від Бога, що залежить від нього і керується ним, помітно вплив неоплатонівського трактування вчення Платона про “ідею”. Також з неоплатонівських позицій І. Вишенський розглядає сутність людини, яку вбачає в єдності духу і тіла. Співзвучність з античним евідемонізмом спостерігаємо в розумінні І. Вишенського щастя як внутрішньої свободи і душевної рівноваги. Концепція соборності державного правління має у І. Вишенського виразно демократичний характер. У концепції соборності зустрічаються гуманістично-демократичні ідеали християнства, демократичні ідеали античності, збережені в творах патристів, та демократична орієнтація української культури, української ментальності.

У формуванні державницької свідомості І. Вишенського й інших полемістів провідну роль відігравало християнство. Християнство, власне демократичні ідеали раннього християнства були досить важливим чинником формування державницької свідомості української інтелігенції доби Ренесансу. Визначальними, поруч з національними, в ній були християнські цінності. Дослідник творчості І. Вишенського А. Пашук відзначає: “Таким чином, у трактуванні Вишенського гуманістично-демократичні засади раннього християнства, основані на рівності людей від природи і перед Богом, набувають значення первинних, основоположних і визначальних принципів не лише для утвердження так званої правдивої церкви, а й для встановлення рівності, свободи і справедливості і на цій основі ліквідації гноблення, деспотії у

суспільному житті”[10, 140]. Православна церква була тією силою, яка консолідувала український народ, була опорою його національної самототожності. І тому природно, що державницька свідомість сформувалась як свідомість християнська на основі християнських ідеалів. У творі Хоми Євлевича “Лабіринт” освіта і віра постають тими силами, що здатні повернути стародавню свободу:

Щоб про мене, про мудрість красну,
завжди дбали
І зо мною побожність в згоді
пильнували.
Тоді буде надія, що вам
усміхнеться
Стародавня свобода, і слід
проореться
Вернути країну на ті дороги
[14, 265].

Провідною силою, яка може відродити народ, постає в Х. Євлевича Військо Запорізьке. Усвідомлення політичної ролі козацтва, його місця в реалізації державотворчих прагнень народу, усвідомлювалось діячами українського Ренесансу власне в категоріях віри, давньоруської спадщини, античної громадянськості та героїзму. Козацтво сприймалось як продовжувач і спадкоємець військової могутності Київської Русі, її бойових традицій, а в сучасності — як опора України і віри православної, “... упередметнений у вітчизняній книжності початку 20-х рр. XVII ст. “епічний” підхід до “козацької” теми, елементи міфологізації при обґрунтуванні ролі козаків як воєнної сили і слави руського народу, непохитної опори православ’я, щита християнського світу проти “невірних”, захисників і відданих синів Речі Посполитої

мали неабияке політичне значення. По-перше, це урівнювало фактично бездержавний український народ з іншими народами світу, утверджувало в його політично активних репрезентантах почуття власної сили, гідності, унікальності та надійності свого історичного фундаменту. По-друге, Військо Запорізьке вводилося тим самим у контекст духовного, а також політичного життя руського народу” [6, 489].

Підсумовуючи проаналізований фактичний матеріал, можна зробити висновок, що в період Ренесансу відбувалось формування державницької свідомості української інтелігенції. Вона формувалась на основі давньоруської культурної спадщини, “громадянського гуманізму” італійського Ренесансу та християнства і суспільно-політичних ідей античних мислителів. Перспективи історичного розвитку українського народу стали осмислюватись в контексті необхідності відновлення втраченої державності. Власне на основі суспільно-політичних вчень італійських гуманістів, врахування історичного досвіду Київської Русі формувались концепції державного устрою України, необхідні для її політичного та суспільного розвитку, збереження національної самототожності. Християнські ідеали сприймались як етична основа держави, яка мала служити не лише земному добробуту, але й духовному вдосконаленню громадян.

Політичною силою, здатною реалізувати державницькі прагнення, вважалось Військо Запорізьке. Власне в середовищі українських гуманістів сформувались державницькі ідеї, політичні позиції та орієнтації, які визначили політичну культуру, ідео-

логію козацтва, орієнтувавши його не на покращення свого становища в складі Речі Посполитої як окремого

стану, а на створення самостійної Української держави, держави демократичної, християнської.

Література

1. *Античное наследие в эпоху Возрождения.* – Москва: Наука, 1984. – 285 с.
2. *Буркхардт Я.* Культура Италии в эпоху Возрождения. Т. 1-2. – Санкт-Петербург: 1904. – 408 с.
3. *Голобуцький В.А.* Запорожское козачество. – Киев: Госполитиздат, 1957. – 463 с.
4. *Грушевський М.* История украинского козачества до его соединения с московским государством. Т. 1. – Санкт-Петербург-Москва-Киев: 1914. – 408 с.
5. *Дашкевич Я.* Козацтво на великому кордоні // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 20–22.
6. *Історія української культури.* Т. 2. – Київ: Наукова думка, 2001. – 848 с.
7. *Котляр М.* Українське козацтво: сучасний стан і перспективи дослідження проблеми // Український історичний журнал. – 1990. – № 12 – С. 15–18.
8. *Мазур П.* Отчі світильники. – Донецьк: Знання, 1998. – 262 с.
9. *Заславський І.В.* З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI—XVIIст. – Київ: Наукова думка, 1984. – 125 с.
10. *Пашук А.І.* Іван Вишенський – мислитель і борець. – Львів: Світ, 1990. – 176 с.
11. *Парандовский Ян.* Петрарка // Иностранная литература. – 1974. – № 4. – С. 72–128.
12. *Смолій В.* Про нові підходи до вивчення історії українського козацтва // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 12–15.
13. *Степанков В.* Українське козацтво і формування національної держави на Україні // Український історичний журнал. – 1990. – № 12 – С. 22–24.
14. *Українські гуманісти* епохи Відродження. Антологія. Ч. 2. – Київ: Наукова думка, 1995. – 429 с.
15. *Тисяча років* української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – Т.2. – Київ: 2001. – 560 с.

*Рекомендовано кафедрою
теорії та історії держави
та права ААУ*